

HANNA RUBINKOWSKA-ANIOL
EWA WOLK-SORE

ETIOPIA POMIĘDZY MOWĄ A PISMEM. SPÓR NIE TYLKO INTELEKTUALNY POMIĘDZY CESARZEM I PISARZEM O KONCEPCJE PAŃSTWA

Długi okres rządów cesarza Hajle Syllasje I (1930–1974) był okresem radykalnych zmian, które dokonywały się w Etiopii. Wynikały one zarówno z konieczności reakcji na wydarzenia na świecie jak i z działań i polityki prowadzonej przez cesarza wspieranego przez grupę etiopskich reformatorów. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie jednego z aspektów dyskusji nad potrzebą wprowadzania tych zmian – reformy pisma zaproponowanej przez uznanego pisarza, myśliciela i etiopskiego męża stanu, Haddisa Alemajehu. Chciałybyśmy dowieść, biorąc pod uwagę kwestie językowe i kulturowe, że Haddis¹ poprzez proponowaną reformę pisma zabrał głos w dyskusji nad rolą tradycji we współczesnej Etiopii oraz nad potrzebą reformy metod zarządzania państwem.

Kwestia zapisu języka amharskiego, który wówczas, jak i przez setki lat był językiem władzy w Etiopii, łączy się z ważnym aspektem etiopskiej kultury, określanym często w literaturze jako „wosk i złoto” (amh. *semynna uerk*). Określenie to oznacza kulturową potrzebę ukrycia ważnych treści (czyli złota) pod warstwą wosku – treści łatwiejszych w odbiorze, ale o mniejszym znaczeniu. Skomplikowany system zapisu języka amharskiego alfasylabariuszem stanowi do dziś element nadający językowi i kulturze tajemniczości, ale też komplikujący przekaz oraz wymagający od czytelnika pogłębionej znajomości historii, kultury i niuansów języka.

¹ W kulturze etiopskiej nie istnieją nazwiska, jedynie imiona i ojcostwo. Dlatego też najważniejsze jest pierwsze imię. O Haddisie Alemajehu można pisać jako o (panu) Haddisie lub o Haddisie Alemajehu. Nie można nazywać go (panem) Alemajehu, gdyż wówczas chodziłoby o jego ojca. Forma „Haddis” bez uwzględnienia ojcostwa „Alemajehu” jest formą oficjalną, odpowiadającą wymogom nazwiska w innych kulturach. Przy czym wiele etiopskich imion składa się z dwóch członów. I tak jest w przypadku Hajle Syllasje (to imię oznacza „Siła Trójcy”). Dlatego cesarza nie można określać imieniem „Hajle”, ponieważ jest to tylko część jego imienia.

Alfasylabariusz² – etiopski system zapisu języka

Cywilizacja etiopska jest jedyną w Afryce Subsaharyjskiej, która wytworzyła własny sposób zapisu mowy – pismo etiopskie, stanowiące od początków naszej ery najważniejszy jej wyznacznik. Pismo to powstało do notowania starożytnego etiopskiego języka gyyz, którym mówiono w Królestwie Aksum – kolebce państwa etiopskiego³. Gyyz wyszedł z użycia w mowie w X wieku wraz z upadkiem Aksum jednak pozostał językiem bogatej literatury etiopskiej. Ten martwy język jest do dziś używany w liturgii Kościoła Etiopskiego oraz poezji religijnej, choć coraz częściej zastępowany jest przez amharski i tigrinia, żywe języki etiosewickie. Za podstawę stworzenia pisma etiopskiego posłużył najprawdopodobniej alfabet południowoarabski, który notował jedynie spółgłoski, a szczególnie jego dialekt sabejski⁴. Pierwsze wieki funkcjonowania pisma etiopskiego były burzliwe, a zmiany jakim ulegało obejmowały przede wszystkim kierunek zapisu – od bustrofedonu, w którym linijki zapisywane są na przemian od lewej do prawej i od prawej do lewej, do zapisu od lewej strony do prawej, wyróżniającego pismo etiopskie od pozostałych pism semickich oraz wokalizację – początkowo pismo to było spółgłoskowe, tak jak jego pierwowzór⁵. Kierunek rozwoju pisma był w pewnym sensie zaskakujący, gdyż wszystko wskazuje na to, że przekształciło się ono od formy prostszej (alfabetu) do formy bardziej skomplikowanej (alfasylabariusza)⁶. Formę, w jakiej jest stosowane do dziś, osiągnęło już w czwartym wieku, co znaczy, że choć pismo jest obecne w Etiopii od dawna ulegało tylko niewielkim zmianom⁷.

Literatura gyyz, do której zapisu służył alfasylabariusz, miała w większości charakter religijny, były to tłumaczenia pism chrześcijańskich głównie z greki, którą posługiwał się Chrześcijański Wschód, później z arabskiego. Powstawały

² Etiopski system zapisu mowy określany był do końca zeszłego wieku sylabariuszem, choć faktycznie różni się znacznie od innych typowych pism sylabicznych (jak np. japońskie *kana*) tym, że posiada cechy zarówno alfabetu (samogłoski mają swoją niezależną postać graficzną), jak i sylabariusza (znaki reprezentują sylaby). Stąd badacze pisma proponowali wcześniej terminy 'neosylabariusz', 'pólsylabariusz' czy 'alfabet sylabiczny' na określenie pisma etiopskiego oraz niektórych pism indyjskich. Termin 'alfasylabariusz' został zaproponowany jako alternatywa dla tego rodzaju systemów zapisu, gdyż używanie terminu sylabariusz nie jest precyzyjne, a może być nawet mylące (W. Bright *A matter of typology: alphasyllabaries and abugidas*, „Studies in the Linguistic Sciences”, 30, 1, 2000, s. 63–71).

³ S. Weninger, *Ge'ez*, w: S. Uhlig (red.) *Encyclopaedia Aethiopica*, vol. 2, Wiesbaden 2005, s. 732.

⁴ Zauważono jednak, iż postać pewnych znaków etiopskich wskazuje na to, że nie pochodzą bezpośrednio z języka sabejskiego, ale odtwarzają formy najstarsze alfabetu południowoarabskiego, np. znak dla oznaczenia *m*. (J.G. Fevrier, *Histoire de l'écriture, avec 135 figures dans le texte*, Paris 1948, s. 372).

⁵ W. Leslau, *La réforme de l'alphabet éthiopien*, „Rassegna di Studi Etiopici”, 12, 1954, s. 96–106.

⁶ J. Mantel-Niećko., *Od alfabetu do sylaby, czyli reforma pisma Ezany*, „Kontynenty”, 12, 1980.

⁷ Szerzej na ten temat: E. Wołk, *Sylabiczne pismo języków semickich Etiopii*, [w:] red. N. Pawlak, *Języki Azji i Afryki*, Warszawa 2008, s. 125–141.

również rodzime dzieła religijne i świeckie, z których najważniejszymi były utwory hagiograficzne oraz kroniki królewskie. Wszystkie te księgi były przepisywane w klasztorach i ośrodkach przykościelnych przez skrybów zwanych *debterami*⁸. Na marginesach tych ksiąg pojawiały się notatki w języku, którym na co dzień posługiwali się czytający – amharskim. Marginalia dotyczyły ważnych wydarzeń (narodzin, ślubów), spraw administracyjnych (szczególnie przyznania prawa do korzystania z ziemi)⁹ oraz innych rzeczy, w tym także interpretacji tekstów biblijnych. Dlatego też z czasem na końcu rękopisów zaczęły pojawiać się dłuższe fragmenty w języku amharskim, stanowiące z jednej strony dokumentację, z drugiej swego rodzaju komentarz. W ten sposób pismo zaczęło służyć zapisowi również innych języków Etiopii poza tym, dla którego zostało stworzone¹⁰. Sprawilo to, że alfasylabariusz etiopski, po amharsku *fidel*, został wzbogacony o nowe znaki. Były to znaki oddające nowe dźwięki, jak na przykład typowe dla amharskiego spółgłoski palatalne „sz”, „cz”, „ń”, „ż”. Jednak, już w języku gyyz, niektóre dźwięki zapisywane przez różne symbole brzmiały tak samo. Prawdopodobnie w piśmie sabejskim symbole te odpowiadały zróżnicowanym dźwiękom¹¹, które nie funkcjonowały jednak w języku zapisanym alfasylabariuszem etiopskim. Do dziś istnieją trzy znaki dla oddania jednej spółgłoski *h*, po dwa znaki dla oddania spółgłoski *s* oraz *ts*, a także dwa sposoby zapisu *a*. To, które słowa zapisuje się poszczególnymi znakami wynika z tradycji, którą według wielu należało kultywować za wszelką cenę, a tradycyjna ortografia stanowiła jeden z jej elementów. Ortografia etiopska przypomina, ale tylko w pewnym stopniu, ortografię polską, gdzie istnieją po dwa rodzaje „u” i „ó”, czy „z” i „rz” jednak tym, którego znaku używa się w danym słowie, w języku amharskim nie rządzą reguły gramatyczne, jedynie tradycja, zupełnie inaczej niż w języku polskim. I tak np. *s*, którego używa się do zapisu słowa *nygus* ‘król’ uzyskało nazwę zwyczajową ‘królewskie *s*’ albo ‘*s* jak w słowie król’ (*nyguse se*). Jednakże nie wszyscy chcieli się tej tradycji podporządkować, a liczniejsze sposoby zapisu jednego słowa były kuszące dla niektórych, gdyż dawały większe możliwości zawoalowania treści, zmniejszenia czytelności czy ukrycia znaczenia – zabiegów bliskich kulturze i tradycji etiopskiej. W dobie przemian, które zachodziły w Etiopii w XX wieku, coraz większa część społeczeństwa za-

⁸ Getatchew Haile, *Highlighting Ethiopian Traditional Literature*, [w:] red. Tadesse Adera, Ali Jimale Ahmed, *Silence is not Golden. A Critical Theoretical Issues and Sample Surveys, Anthology of Ethiopian Literature*, Lawrenceville 1995, s. 39–59.

⁹ Na ten temat por.: D. Crumme, *Land and Society in the Christian Kingdom of Ethiopia from the Thirteenth to the Twentieth Century*, Urbana 2000 oraz Habtamu Mengistie Tegegne, *Recordmaking, Recordkeeping and Landholding – Chanceries and Archives in Ethiopia (1700–1974)*, „History in Africa”, 42, 2015, s. 433–461.

¹⁰ Pismo etiopskie używane jest obecnie do zapisu wszystkich języków etiosemskich, choć w historii służyło głównie do zapisu języka gyyz, amharskiego i w niewielkim wymiarze tigrinia.

¹¹ Języki zapisywane pismem południowoarabskim znane są obecnie tylko w postaci epigraficznej, a sposób ich wymowy nie został odtworzony.

równy arystokracji, jak i wykształconych ludzi z innych grup społecznych postulowała potrzebę zmian w każdej dziedzinie życia. Był wśród nich pisarz i mąż stanu Haddis Alemajehu. Ten uznany myśliciel postulował zmiany w etiopskim systemie pisma, które miały usprawnić nie tylko pracę pisarzy, ale także w dalszej perspektywie system zarządzania państwem.

Do dzisiaj jednak etiopski sposób zapisu nie został uproszczony ani ujednolicony, choć prace nad jego modyfikacją trwają od bardzo dawna. W latach czterdziestych ubiegłego wieku powołano Akademię Królewską, która miała się zajmować, między innymi, sprawami języka i polityką językową¹². Instytucja ta przekształciła się z czasem w Etiopską Akademię Językową¹³, a obecnie jako Centrum Badań nad Językami Etiopii (*Je-Itjopja k'uank'uauocz myrymyr maykel*) działa na Uniwersytecie w Addis Abebie. Jako jedno z zadań oraz osiągnięć tej instytucji podaje się „modyfikację etiopskiego systemu zapisu”¹⁴, jednak zaznacza się przy tym, że nie weszła ona w życie oficjalnie. Dlatego wciąż powszechne jest, np. w prasie, że jeden wyraz jest zapisywany na wiele sposobów, nawet w tym samym zdaniu. Spór o potrzebę reformy pisma etiopskiego trwa w Etiopii od dawna i wydaje się nierozwiązalny.

Epoka, w której żył i tworzył Haddis Alemajehu

Haddis Alemajehu żył przez większą część XX wieku będąc świadkiem przemian, jakie zachodziły w Etiopii. Większość swoich dzieł stworzył jednak w okresie panowania cesarza Hajle Syllasje I. Po jego upadku przeżył cesarstwo o prawie trzydzieści lat.

Kiedy Hajle Syllasje zasiadł na tronie w 1930 roku, jednym z jego głównych postulatów było wprowadzenie zmian pozwalających na szybki rozwój państwa. Ten z kolei miał spowodować, że Etiopia będzie na arenie międzynarodowej postrzegana jako równorzędny partner krajów europejskich i taką rolę będzie pełnił w świecie¹⁵. Potrzeba zmian w cesarstwie, przede wszystkim korzystania z euro-

¹² Jedną z najwcześniejszych publikacji tej instytucji jest książeczka, której autorami byli *ras* Ymyru, Abebe Retta, Mersje Hazen Uelde Kirkos, F. Laubach, *Fidelyn maszszaszal* [„Ulepszenie pisma etiopskiego”], Addis Abeba 1948.

¹³ Szerzej na ten temat: Amsalu Akilu, *The Ethiopian Languages Academy: History and Current Development*, [w:] *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, Lund 1984, s. 11–15.

¹⁴ Kebede Hordofa Janko, *Ethiopian Language Academy*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopia*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 410–411.

¹⁵ Znamienne jest przedstawienie Etiopii w przemówieniu Hajlego Syllasje, które wygłosił na forum Ligi Narodów w 1936 roku, kiedy w Etiopii toczyła się wojna z Włochami. Cesarz porównywał jej miejsce wśród członków Ligi Narodów do tego zajmowanego przez „małe kraje”, jak wówczas określano państwa Środkowej i Wschodniej Europy, które odzyskały niepodległość po I wojnie światowej (por.: H. Rubinkowska-Anioł, *Hajle Syllasje, Mowa genewska. Forum Ligi Narodów, czerwiec 1936*, „Literatura na Świecie”, 7/8, 2014, s. 273–289).

pejskich rozwiązań technologicznych i wiedzy, pojawiła się w Etiopii znacznie wcześniej. Już cesarz Teodor II (rządził w latach 1855–1868) sprowadzał europejskich rzemieślników i specjalistów. Tak samo postępowali jego następcy. Zwolennikiem wykorzystywania dorobku innych narodów i przenoszenia ich doświadczeń był Menelik II (rządził w latach 1889–1913). To on jako pierwszy zaczął wysyłać młodych Etiopczyków na studia do Europy. Był wśród nich Afeuerk Gebre Ijesus, autor pierwszej powieści w języku amharskim¹⁶, który pobierał nauki w Akademii Sztuk Pięknych w Turynie już w latach 1887–1889. Jednym z zaufanych doradców cesarza, był *ras*¹⁷ Mekonnyn – cioteczny brat Menelika II i ojciec późniejszego cesarza Hajle Syllasje I, również zafascynowany osiągnięciami Zachodu. Mekonnyn przewodził etiopskim misjom dyplomatycznym do Europy – w 1889–90 do Rzymu i w 1902 roku do Londynu – dzięki czemu miał okazję obserwować organizację odwiedzanych państw i społeczeństw. Swoje doświadczenia wcielał w życie w rządzonej przez siebie prowincji – Harerze¹⁸.

Kontakty ze światem zewnętrznym, a w szczególności Europą i Ameryką, sprawiły, że na przełomie XIX i XX wieku w społeczeństwie etiopskim pojawiła się nowa grupa – intelektualiści, którzy chcieli zmieniać zasady funkcjonowania cesarstwa o ponad dwutysiącletniej cywilizacji. Z początku było ich niewiele, a jedną z najbarwniejszych postaci był wychowany przez Brytyjczyków Etiopczyk o podwójnym etiopsko-europejskim imieniu, Uerkneh-Charles Martin, który swoją wiedzę i doświadczenie wykorzystywał w służbie Etiopii¹⁹. Podczas długoletniego panowania Hajlego Syllasje liczba Etiopczyków wykształconych wedle europejskich zasad rosła, coraz więcej było też reformatorów, którzy dążyli do wprowadzania zmian w państwie. Do Etiopii docierały też nowe prądy, rozwijało się szkolnictwo wyższe, wielu Etiopczyków studiowało za granicą. Ostatecznie, po kilku dekadach doprowadziło to do wybuchu rewolucji w 1974 roku i upadku cesarstwa. Jednak zanim tak się stało przez kilkadziesiąt lat w Etiopii toczyła się dyskusja nad tym, w jakim kierunku powinny zmierzać zmiany, jaki powinien być kształt państwa. Szukano też odpowiedzi na pytanie dlaczego Etiopia – niegdyś,

¹⁶ Tytuł tej pierwszej w Etiopii powieści, amh.: *Lybb uelled tarik* (Historia zrodzona w sercu) jest używany jako nazwa gatunku literackiego – powieści. Książka została wydana w Rzymie w 1908 roku, a jej pierwsze etiopskie wydanie pochodzi z roku 1926/27 (Afeuerk Gebre Ijesus, *Lybb uelled tarik: Tobja* [„Historia zrodzona w sercu: Tobja”], Roma 1908, Dirre Daua 1926/27).

¹⁷ Po amharsku ‘głowa’, tytuł najwyższych dostojników w Cesarstwie Etiopskim.

¹⁸ Biograf Hajlego Syllasje, Harold Marcus, podkreślał wpływ, jaki ojciec i jego dążenia do wprowadzania zmian w Etiopii wywarły na syna. Wpływ ten opisuje także sam Hajle Syllasje w autobiografii. H. Marcus, *Haile Sellassie I: The Formative Years 1892–1936*, Berkeley 1989; Haile Sellassie I, *Autobiography of Emperor Haile Selassie I, “My Life and Ethiopia’s Progress” 1892–1937*, tłum. E. Ulendorff, Oxford 1976.

¹⁹ Koleje losu porwanego przez Brytyjczyków po bitwie pod Metemną Uerkneha i jego życie pomiędzy kulturami brytyjską i etiopską opisał Peter Garretson w *English Gentleman and Ethiopian Nationalist* (P. Garretson, *English Gentleman and Ethiopian Nationalist: The Life and Times of Hakim Wärqenäh, Dr. Charles Martin*, Woodbridge, New York 2012).

jako Aksum, potężne państwo o kontaktach sięgających innych kontynentów, stała się obszarem postrzeganym jako niecywilizowany. Ówczesni myśliciele zdawali się być rozdarci pomiędzy głębokim szacunkiem dla własnej kultury i poczuciem, że jedynie w nawiązaniu do niej i z wykorzystywaniem tradycyjnych wzorców społecznych i kulturowych można zbudować nowoczesną i silną Etiopię (tak było w przypadku innego pisarza i męża stanu Mahteme Syllasje Uelde Meskela)²⁰, a chęcią całkowitej zmiany i przejścia wzorców kultur i państw Zachodu. Przykładem tego drugiego nurtu był Gebre Hyjuet Bejkedeń (1886–1917). Jego wydane pośmiertnie po amharsku (w roku 1924, wznowione w 1960) dzieło *Mengystynna jehyzb astedader* (Państwo i administracja publiczna) postulowało całkowite odejście od tradycyjnego zarządzania cesarstwem, gdyż jego autor właśnie w trwaniu przy tradycji upatrywał przyczyn stagnacji i braku rozwoju Etiopii²¹.

Późne lata panowania Menelika II, kiedy choroba uniemożliwiła cesarzowi sprawowanie władzy, były okresem braku politycznej stabilizacji. W 1916 roku obalono wnuka Menelika, Ijasu, którego cesarz wyznaczył na swego następcę. Rok później koronowano na cesarżową córkę Menelika II – Zeuditu. Wówczas to następcą tronu został późniejszy cesarz Hajle Syllasje I, do 1930 roku noszący imię Teferi Mekonnyn. Rok 1916 to początek kolejnego okresu, kiedy w Etiopii toczyły się zażarte dyskusje nad kształtem państwa. Hajle Syllasje, odkąd jeszcze jako regent brał udział w sprawowaniu władzy w państwie, starał się realizować cele, które według niego miały doprowadzić do rozwoju Etiopii. Jednym z najważniejszych, do których dążył przez całe swoje panowanie, było wykształcenie jak największej grupy Etiopczyków. Kształcenie miało nie tylko poszerzyć wiedzę i rozbudzić świadomość kwestii społecznych i narodowych wśród jego poddanych. Hajle Syllasje chciał także przełamać hegemonię arystokracji – grupy od wieków sprawującej władzę w cesarstwie. Zmierzał do stworzenia podwalin klasy społecznej: ludzi wykształconych, pracujących na etatach i opłacanych systemem pensji, w odróżnieniu od grupy, której ekonomiczną podstawą utrzymania było urodzenie i wynikające z niego prawo do korzystania z ziemi. Z punktu widzenia władcy, dodatkowym walorem „Młodych Etiopczyków” – jak literatura historyczna nazywa tę grupę – było to, że zawdzięczali oni cesarzowi status ekonomiczny i prestiż w społeczeństwie, byli też zależni od jego woli wypłacania im pensji. Tym samym, Hajle Syllasje stworzył przeciwwagę dla tradycyjnie zagrażających jego

²⁰ Na temat tradycji i zmiany w dziele Mahteme Syllasje Uelde Meskela *Zykre neger* zob.: H. Rubinkowska-Anioł, E. Wołk-Sore, *Etiopski intelektualista i jego dzieło – pomiędzy literaturą a oratorią*, [w:] red. I. Kraska-Szlenk, B. Wójtowicz, *Current Research in African Studies*, Warsaw 2014, s. 331–346 oraz H. Rubinkowska-Anioł, *Memuary Mahteme Syllasje Uelde Mesk'ela czyli etiopskie spojrzenie na cesarstwo w okresie zmian*, „Afryka”, 37, 2013, s. 91–108.

²¹ Po angielsku dzieło Gebre Hyjueta ukazało się w 1992 roku: Gabrahiwot Baykadagn, *The State and Economy of Early 20th Century Ethiopia: Prefiguring Political Economy c. 1910*, tłum. Tenkir Bongor, London 1995.

władzy wielkich rodzin arystokratycznych. W sferze propagandy skupiał się na głoszeniu potrzeby wykształcenia społeczeństwa i wskazywaniu swoich osiągnięć w tym zakresie, co miało być środkiem do modernizacji państwa z zachowaniem etiopskiej kultury, ale czerpiącego z wiedzy i doświadczeń świata Zachodu.

Hajle Syllasje, odkąd został następcą tronu w 1916 roku, rządził Etiopią do rewolucji i upadku cesarstwa w 1974 roku, czyli prawie przez sześćdziesiąt lat. Był to czas tak długi i bogaty w wydarzenia na świecie, że siłą rzeczy polityka przez niego prowadzona musiała się zmieniać i dostosowywać do zmieniających się okoliczności. Przedstawiając problem w pewnym uproszczeniu można przyjąć, że lata 1916–1930 to walka o pełnię władzy oraz przygotowanie się do jej sprawowania w państwie. Lata 1930 (koronacja na cesarza) do 1935 (wybuch wojny z Włochami) to pierwszy okres, w którym cesarz podjął wysiłek, by stworzyć państwo scentralizowane i zmierzał do przejęcia władzy absolutnej²². W latach 1936–1941 podczas włoskiej okupacji Etiopii Hajle Syllasje przebywał w Wielkiej Brytanii, co mimo trwającej II wojny światowej pozwoliło mu obserwować funkcjonowanie europejskiego mocarstwa. W okresie od 1942 do 1960 roku (kiedy nastąpił nieudany zamach stanu) Hajle Syllasje najbardziej skutecznie realizował swoją politykę, natomiast lata 1960–1974 to schyłkowy okres cesarstwa i ostatnie lata życia cesarza. Wówczas społeczeństwo, w dużej mierze ukształtowane przez działania i politykę Hajlego Syllasje, coraz bardziej sprzeciwiało się warunkom życia w Etiopii, zacofaniu kraju i powolności zmian. Symbolem tego okresu w historii Etiopii stał się film nakręcony przez Jonathana Dimbleby’ego dla stacji BBC. *The Unknown Famine* przedstawiający głód w prowincji Uello. Zarówno problem, jak i film wstrząsnęły światem i przyczyniły się do ukształtowania nowego wyobrażenia Hajlego Syllasje. Władca, zarówno w Etiopii jak i na świecie, nie był już postrzegany jako zmierzający ku nowoczesności, światły przywódca. Był starym człowiekiem, ocenianym jako wsteczny polityk i – w coraz większym stopniu – stawał się symbolem tego, co według wykształconej części społeczeństwa powinno odejść.

Wzmożona aktywność etiopskich intelektualistów, która przejawiała się publikacją książek i artykułów nawołujących do zmiany, przypada na długi okres od zakończenia włoskiej okupacji Etiopii (1941) do upadku cesarstwa (1974). Autorzy publikowanych wówczas pozycji w różnorodny sposób włączali się do dyskusji nad historią i przyszłością państwa oraz społeczeństwa. Nie sposób w niniejszym artykule omówić poszczególnych kierunków, ani nawet zacytować niektórych głosów w tych dyskusjach. Dotyczyły one tak szerokiego spektrum zagadnień jak: ekonomia, wpływy i wzorce zewnętrzne, znaczenie tradycji, sztuka, szkolnictwo, literatura, religia.

²² Przykładem może być ogłoszenie w 1931 roku konstytucji, której pierwszy artykuł daje prawną podstawę do sprawowania władzy jedynie przez Hajle Syllasje i jego potomków.

Ogromną rolę przy próbie określenia wagi etiopskiego dorobku kulturowego i wyznaczania kierunku zmian odgrywały publikacje dotyczące języka. Należy zaznaczyć, że Etiopia charakteryzuje się różnorodnością etniczną i językową (ponad osiemdziesiąt języków, które są tam używane), jednak jedynym językiem władzy i literatury był amharski. Polityka językowa Hajlego Syllasje była bezkompromisowa²³. Nastawiona na rozwój tylko tego jednego języka, zmierzała do zminimalizowania roli innych, w tym wielkich języków Rogu Afryki jak oromifa (język największej obecnie liczebnie grupy etnicznej w Etiopii – Oromo) czy somalijskiego. Również alfabetyzacja innych języków (przede wszystkim oromifa) była nastawiona na wykorzystanie alfasylabariusza gyyz tradycyjnie używanego do zapisu języków semickich ale niezbyt dobrze dostosowanego do oddania dźwięków w innych językach, szczególnie długich samogłosek w językach kuszyckich.

W ramach dyskusji nad dorobkiem kulturowym ukazywały się tłumaczenia na amharski zarówno z gyyz (Biblia), jak i z języków obcych (np. wybrane dzieła Szekspira: *Romeo i Julia*²⁴ i *Otello*), powstawały słowniki (m.in. autorstwa Desty Tekle Uelda)²⁵ i gramatyki języka amharskiego (choćby ta napisana przez wspomnianego wcześniej Mahteme Syllasje Uelde Meskela), zbiory amharsko-języcznej tradycji ustnej, etc. Haddis Alemajehu był także jednym z tych, którzy starali się zebrać i ocalić od zapomnienia tradycję ustną.

Haddis Alemajehu – życie i twórczość²⁶

Haddis Alemajehu jest typowym przykładem etiopskiego intelektualisty, którego życie i twórczość doskonale ilustruje opisywaną epokę. Urodził się 17 października 1909 roku w Yndodam, małej wiosce w okolicy Debre Markos w prowincji Godzam. Dożył sędziwego wieku, gdyż zmarł w 2003 roku w Addis Abebie. Jego ojciec, Alemajehu Salomon, był duchownym Ortodoksyjnego Kościoła Etiopskiego, a matka, Desta Alemu, córką księdza. Pierwsze lekcje, od kiedy skończył

²³ Paragraf 125 znowelizowanej konstytucji z 1955 roku głosił, że językiem oficjalnym cesarstwa jest amharski – była to próba usankcjonowania tego języka jako narodowego. *Negarit Gazieta*, 15,2, Addis Abeba 1955, s. 3–20.

²⁴ Sztuka *Romeo i Julia* Szekspira została zaadaptowana na potrzeby etiopskiej widowni przez innego etiopskiego literata, myśliciela i męża stanu Kebede Mikaiela i wydana jako *Romeonna Żuliet* (Addis Abeba 1953/54).

²⁵ Ten uczony i leksykograf był zwolennikiem tradycji i w swoim *Addis amarynia mezgebe k'alat* [“Nowym słowniku języka amharskiego”], wydanym w Addis Abeba 1970, który napisał na prośbę cesarza, hasła umieścił w tradycyjnym porządku *abugida* (E. Wołk, *Däsrä Täklä Wäld*, [w:] S. Uhlig (red.) *Encyclopaedia Ethioptica*, tom II, Wiesbaden 2005, s. 107.)

²⁶ Na podstawie R.K. Molvaer, *Black Lions. The Creative Lives of Modern Ethiopia's Literary Giants and Pioneers*, Lawrenceville, Asmara 1997, s. 133–154, Asfaw Damte, *Haddis Alämayyāhu*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopia*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 959–960 oraz Alemu Alene Kebede, *A Short Political Biography of Kibur Ato Haddis Alemayehu*, „African Journal of History and Culture”, 7, 1, 2015. Dostępny na: http://www.academicjournals.org/article/article1418743584_Kebede.pdf [dostęp z: 2015-06-10].

lat sześć aż do zakończenia nauki w klasie muzyki kościelnej, Haddis pobierał u dziadka. Następnie studiując u różnych nauczycieli w kolejnych klasztorach przeszedł wszystkie stopnie tradycyjnego kształcenia, aż do najwyższego – nauki poezji *kynie*²⁷. W połowie lat dwudziestych przybył do Addis Abeby, gdzie rozpoczął naukę w świeżo powstających szkołach typu europejskiego. Początkowo uczył się w Szwedzkiej Szkole Misyjnej i tam poznał język angielski. Następnie, aż do ukończenia szóstej klasy, kształcił się w szkole założonej w 1925 roku przez *rasa* Teferiego Mekonnyna. Edukację swoją kontynuował w szkole średniej im. Menelika II²⁸. Z tej szkoły został jednak wyrzucony, co było skutkiem zaangażowania się przez Haddisa w studencki protest. Świadczy to dobitnie o chęci przeciwstawiania się zastanym zasadom i walczenia o zmiany, które były w jego pojęciu niezbędne. W wieku dwudziestu czterech lat powrócił jako nauczyciel tam, gdzie rozpoczął naukę, czyli do Szwedzkiej Szkoły Misyjnej.

Już jako nastolatek wykazywał zainteresowanie dramaturgią, czytał dzieła Szekspira oraz innych dramaturgów europejskich. Chętnie występował w szkolnych przedstawieniach. Na potrzeby szkolnego przedstawienia napisał swoją pierwszą sztukę o alegorycznym tytule *Je-Habesza ynna je-Uedehuala gabycza*²⁹ (Zaślubiny Etiopii z Zacołaniem). Opowiadała ona o małżeństwie etiopskiej kobiety, Habeszy³⁰, z mężczyzną, któremu na imię Uedehuala („Zacołanie”). Jej starsze dzieci, myśląc o swojej wygodzie nie dbały o matkę (personifikację Etiopii), przez co zubożała ona i zachorowała. Kiedy wyrzucała swoim dzieciom, że to ich zachowanie doprowadziło ją do nędzy, najmłodszy syn, Hajle Syllasje, wziął to sobie do serca i podjął wysiłek, żeby odmienić jej los. W rezultacie jego działań rodzina odzyskała swoje dobra, a matka znowu była szczęśliwa. Sztuka została wystawiona w 1929 roku w hotelu Majestic i – wedle Reidulfa Molvaera – mówiło o niej całe miasto. Nie zachowała się żadna kopia tekstu sztuki, a rękopis zaginął w czasie wojny. Ówczesnego następcy tronu, późniejszego Hajle Syllasje, nie było wśród publiczności, był tam za to minister spraw wewnętrznych – wysoki dostojnik dworski *bitueded* Uelde Tsadyk³¹ i dzięki jego pochlebnej opinii aktorki

²⁷ Etiopska edukacja przyklasztorna ma długą historię i bogatą tradycję, proces kształcenia trwa wiele lat i obejmuje kolejne stopnie od początkowych klas memoryzacji Biblii i innych pism religijnych przez naukę muzyki i pieśni kościelnych oraz tańca, po najwyższy stopień tworzenia poezji *kynie* o filozoficznym charakterze. Uczniowie podróżują po różnych klasztorach zdobywając kolejne stopnie wtajemniczenia (M. Krzyżanowska, *Uczeń na prażonym ziarnie*, „Afryka”, 29–30, 2009, s. 25–47.)

²⁸ Szkoła średnia założona przez cesarza Menelika II w 1908 roku jako pierwsza etiopska szkoła oferująca kształcenie typu europejskiego.

²⁹ Sztuka nigdy nie ukazała się drukiem.

³⁰ Terminem Habesza określa się samych siebie semicy Etiopczycy i od tego słowa pochodzi również używana przez świat Zachodu do połowy XX wieku nazwa kraju – Abisynia.

³¹ Na temat Uelde Tsadyka zob.: H. Rubinkowska, *Wäldä Sadeq Goššu*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopica*, red. A. Bausi and S. Uhlig, tom IV, Wiesbaden 2011, s. 1107–1108.

mieli wystawić sztukę w pałacu. W 1932 roku, z okazji ślubu następcy tronu Asfa Uessena i w obecności cesarza wystawiono jednak inną sztukę, lżejszą i bardziej rozrywkową, napisaną specjalnie na tę okazję. Po spektaklu Hajle Syllasje wręczył aktorom po pięćdziesiąt byrów, a Haddisowi dodatkowo kieszonkowy zegarek ze swoją podobizną, co było częstym zwyczajem cesarskim, by okazać zadowolenie i uznanie poddanym.

W latach trzydziestych Haddis początkowo pracował w urzędzie celnym w Godzanie. Nadzorował tam wprowadzanie w życie ustawy antyniewolniczej, następnie zaś został kierownikiem rządowej szkoły podstawowej, uczył również angielskiego i arytmetyki. Lata trzydzieste to okres, kiedy kolonialne zakusy państw europejskich, a przede wszystkim zagrożenie ze strony Włoch, były w Etiopii wyraźnie odczuwalne. W tym czasie Haddis Alemajehu dostał propozycję napisania kolejnej sztuki, tym razem takiej, która budziłaby uczucia patriotyczne. Haddis wykonał to zadanie i napisał sztukę nawiązującą do etiopsko-włoskiej bitwy pod Aduą³². Przedstawienie było bardzo emocjonujące, a oglądający je konsul włoski podobno poczuł się tak urażony, że chciał wyjść w trakcie spektaklu, zmuszono go jednak by został do końca. Działo się to w przeddzień wojny etiopsko-włoskiej. Haddis wstąpił wkrótce do armii i w stopniu szeregowca walczył w Tigray pod rozkazami *rasa* Ymmyru, jednego z największych etiopskich wodzów z okresu wojny włosko-etioipskiej i późniejszego męża stanu³³. W 1936 roku to jednak Włosi odnieśli zwycięstwo nad Etiopczykami, a armia etiopska została rozgromiona. Etiopscy patrioci zeszli do podziemia a *ras* Ymmyru stanął na czele patriotycznego ruchu etiopskich intelektualistów – *Tykkur Anbessa* (Czarny Lew). Była to najlepiej zorganizowana, choć szybko rozgromiona, walcząca formacja etiopskich intelektualistów. W grudniu 1936 roku, po licznych potyczkach, Haddis i reszta oddziału dostali się do włoskiej niewoli i zostali zesłani do Włoch. Tam ponownie spotkał *rasa* Immyru i innych towarzyszy broni. We włoskich obozach przebywał przez prawie osiem lat, co odbiło się na jego zdrowiu. Uwolniony przez brytyjskie i kanadyjskie oddziały powrócił do Etiopii pod koniec 1943 roku. Otrzymał mieszkanie i pracę, początkowo w Departamencie Prasy i Propagandy, później w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W 1945 roku, objął stanowisko konsula w Jerozolimie i tam w 1946 roku poślubił Kybebe Tsehaj Belaj. W tym samym roku, jako szef etiopskiej delegacji uczestniczył w Międzynarodowej Telekomunikacyjnej Konferencji w Atlantic City, a następnie pracował w etiopskiej ambasadzie w Waszyngtonie jako pierwszy sekretarz. Na początku lat pięćdziesiątych

³² Zwycięstwo w bitwie pod Aduą w 1896 roku było największym dokonaniem etiopskiej armii pod dowództwem cesarza Menelika II. Etiopczycy pokonali Włochów – europejską armię. Fakt ten jest do dziś wykorzystywany w budowaniu pozytywnego wizerunku Etiopii jako wschodnioafrykańskiego mocarstwa i wykorzystywany jako powtarzający się motyw w literaturze i sztuce.

³³ Na temat *rasa* Ymmyru por.: R. Pankhurst, *Emmeru Haylä Sellase*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopia*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 276–278.

pełnił wysokie funkcje w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, od 1952 roku był wiceministrem. Pod koniec lat pięćdziesiątych służył jako Ambasador Etiopii przy ONZ, gdzie przyczynił się do powołania do życia Komisji Gospodarczej ds. Afryki (ECA) z siedzibą w Addis Abebie. W 1960 roku Haddis Alemajehu wrócił do kraju i Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Rok 1960 był znaczący dla Hajlego Syllasje i jego otoczenia. W tym roku przywódcy wojskowi próbowali dokonać przewrotu, nie odnieśli sukcesu, lecz na trwałe podważyli wizerunek postępowego cesarza, walczącego z zacofaniem, które Haddis Alemajehu przedstawiał w swojej pierwszej sztuce. Od 1960 roku coraz wyraźniej widać rozdźwięk pomiędzy studentami i intelektualistami zmierzającymi do zmian w państwie, a cesarzem, który do tej pory był odbierany jako ich przywódca. Zamach stanu i ówczesna sytuacja w Etiopii skłoniły Haddisa do złożenia na ręce cesarza memorandum w sprawie reorganizacji państwa. Co więcej pisarz zaangażował się też w próbę reformy systemu kształcenia. Na początku lat sześćdziesiątych w Addis Abebie miała miejsce konferencja wszystkich afrykańskich ministrów edukacji, której założeniem było zlikwidowanie analfabetyzmu w Afryce w ciągu najbliższych dwudziestu pięciu lat. Organizacja konferencji w Etiopii była wynikiem prowadzonej podówczas przez cesarza polityki względem Afryki, a należy pamiętać, że koniec lat pięćdziesiątych i lata sześćdziesiąte to okres, kiedy Hajle Syllasje radykalnie zmienił tę politykę. W przeddzień upadku systemu kolonialnego zaczął przedstawiać siebie na forum międzynarodowym jako Afrykanina (a nie jedynie chrześcijańskiego Etiopczyka) i dążył do zaznaczenia przywódczej roli Etiopii w Afryce. Między innymi z jego inicjatywy powstała w 1963 roku Organizacja Jedności Afrykańskiej z siedzibą w stolicy Etiopii. Każdy z ministrów miał zaprezentować program dla swojego kraju. Haddis Alemajehu pełnił wówczas (od lutego 1961 roku) *de facto* funkcję Ministra Edukacji (oficjalnie stanowisko to należało do cesarza). Przedstawionym na konferencji planem Etiopii była budowa nowych szkół, zapisywanie do nich większej liczby dzieci oraz edukacja nauczycieli. Haddis zaproponował rządowi również reorganizację etiopskiego systemu edukacji, polegającą głównie na ograniczeniu administracji i przekazaniu większej władzy zdecentralizowanym komórkom. Decentralizacja była sprzeczna z prowadzoną przez cesarza polityką wewnętrzną. Stąd też propozycja reform spotkała się z dużą niechęcią, co przyczyniło się do rezygnacji przez Haddisa z funkcji po niespełna pół roku jej sprawowania.

W 1961 roku Haddis Alemajehu został oddelegowany do Londynu jako ambasador Etiopii w Wielkiej Brytanii i Holandii. Ta decyzja była wynikiem stosowanej przez Hajlego Syllasje praktyki odsuwania od centrum władzy osób o poglądach na funkcjonowanie państwa niezgodnych z cesarskimi i przesuwania ich na takie pozycje, by służyli państwu zgodnie ze swoimi umiejętnościami i wiedzą. Haddis pełnił urząd ambasadora przez ponad pięć lat. Tam zmarła jego żona. Wrócił do

kraju z myślą niepodjęcia już służby publicznej, a swój dom w Addis Abebie przekazał na dom dziecka. Jednak kiedy rząd zapowiedział wprowadzenie reform, Haddis dał się przekonać do ponowienia próby wpłynięcia na kształt i funkcjonowanie państwa. Od 1965 roku pełnił funkcję Ministra do spraw Planowania i Rozwoju w rządzie Aklilu Habteuelda, ale w 1969 roku ponownie zrezygnował, kiedy przygotowany przez niego plan działania nie otrzymał poparcia. Był to okres, kiedy w cesarstwie wrzało. Do rewolucji w 1974 roku Haddis uczestniczył w dyskusjach i próbach wprowadzenia zmian. W tym okresie zasiadał w Senacie, gdzie między innymi zaproponował projekt ustawy na temat wolności wypowiedzi. W przełomowym roku 1974 Haddis Alemajehu opublikował traktat polityczny „Jakich rządów potrzebuje Etiopia?”³⁴.

Kiedy cesarstwo runęło, rewolucyjny rząd i sprawujący władzę Derg (amh. Komitet) zaproponował Haddisowi funkcję członka ciała doradczego, w którym reprezentował swój rodzinny Godżam. Otrzymał propozycję zostania premierem, której nie przyjął. Uważał bowiem, że nowa władza nie posiadała przekonującego programu reform.

Karierę literacką, rozpoczętą już we wczesnych latach nauki, Haddis Alemajehu kontynuował jeszcze długo po przejściu na emeryturę, chociaż późniejsze jego książki, publikowane w latach osiemdziesiątych, nie spotkały się z tak wielkim zainteresowaniem jak te wydane w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. To właśnie zbiór jedenastu bajek pt. *Teret, teret jemeseret* (Bajka, bajka jest podstawą)³⁵, który ukazał się w 1956 roku oraz powieść *Fykyr yske mekabyr* (Miłość aż po grób)³⁶ zapewniły mu największą sławę i znaczące miejsce w historii literatury etiopskiej i nie tylko. Tę ostatnią książkę pisarz wydał w 1966 roku kiedy był już dojrzałym człowiekiem, ale zaczął ją pisać prawie dwadzieścia lat wcześniej w Waszyngtonie. Stanowi ona głos w dyskusji na temat potrzeby wprowadzania zmian w Etiopii, na temat zetknięcia się starego i nowego. Przytoczona tu jako tekst źródłowy przedmowa do tego dzieła, jest próbą spojrzenia na język jako decydujący czynnik wpływający na zdolność państwa i społeczeństwa do wprowadzania zmian i dostosowania się do wymogów współczesnego świata. Początkowo powieść ta pisana była po angielsku, ponieważ autor planował wydać ją w Nowym Jorku. Została jednak odrzucona przez wydawcę i to spowodowało, że Haddis Alemajehu postanowił pisać po amharsku. Tworzył z przerwami i być może dlatego, co sugeruje we wstępie do książki, nie miał przekonania co do jej wartości. Jednak kiedy wydał książkę i to za własne pieniądze, zaciągając na ten cel pożyczkę,

³⁴ Haddis Alemajehu, *Itjopja myn ajnet astedadder jasfelligatal?* [“Jakich rządów potrzebuje Etiopia?”], Addis Abeba 1974.

³⁵ Haddis Alemajehu, *Teret, teret jemeseret* [“Bajka, bajka jest podstawą”], Addis Abeba 1955/56.

³⁶ Haddis Alemajehu, *Fykyr yske mekabyr* [“Miłość aż po grób”], Addis Abeba 1966.

sprzedaż przerosła jego oczekiwania. Pierwsze wydanie, w liczbie pięciu tysięcy egzemplarzy, rozeszło się bardzo szybko, a to spowodowało, że dodrukowano jeszcze kolejnych siedem tysięcy. Do 1985 roku książka Haddisa Alemajehu do czekała się sześcioletniej wydatku i jest ciągle wznawiana. W 1969 roku autor został za nią nagrodzony najważniejszym w Etiopii odznaczeniem za osiągnięcia w dziedzinie propagowania kultury etiopskiej, Nagrodą Hajle Syllasje I. W tym czasie w Etiopii potrzeba materiałów edukacyjnych była ogromna, toteż zaledwie w kilka lat po jej ukazaniu się książka trafiła do kanonu lektur szkolnych.

Interpretacja przedmowy książki *Fykyr yske mekabyr* Haddisa Alemajehu

Całe życie Haddisa Alemajehu dowodzi, że był jednym z tych etiopskich intelektualistów, którzy posiadali silne poczucie odpowiedzialności za ojczyznę. Staranne wykształcenie w obu systemach edukacji, tym tradycyjnym związanym z Kościołem Etiopskim oraz nowoczesnym typu europejskiego, ukształtowało go, stworzyło podstawę sposobu, w jaki postrzegał świat i Etiopię oraz pozwoliło mu na wyrobienie sobie poglądu na temat zmian niezbędnych, by jego kraj lepiej funkcjonował.

Fykyr yske mekabyr jest osadzoną w czasach feudalnych powieścią, która uważana jest do dziś za największe osiągnięcie w rozwoju piśmiennictwa w języku amharskim. Główni bohaterowie to postacie, które bez trudu można było spotkać wówczas w Etiopii, a ich życie i problemy ukazane zostały przez autora w sposób realistyczny. Akcja powieści rozgrywa się w Godżamie, w prowincji, w której urodził się Haddis. Znalazły się w niej wątki autobiograficzne, autor opisał m.in. swoje doświadczenia z okresu, kiedy pobierał nauki w tradycyjnych przyklasztornych szkołach, szczególnie gdy studiował poezję *kynie*. Identyfikował się w pewnym stopniu z dwoma postaciami w powieści: Bezabyhem – głównym bohaterem, który tak jak Haddis odebrał kościelną edukację i następnie przybył do Addis Abeby by nauczać oraz z Gudu Kasą, nonkonformistą, który również jak Haddis miał własne zdanie na większość tematów i nie wahał się go wyrażać, przeciwstawiając się niekiedy interesom klasy społecznej, z której pochodził. Powieść ta napisana jest wedle współczesnych kanonów literackich, jej inspiracją był niewątpliwie europejski realizm, który Haddis Alemajehu zaszczepił na etiopskim gruncie³⁷. Przyznawał się do fascynacji Aleksym Tołstojem czy Wiktorem Hugo. W swej powieści przedstawia życie codzienne schyłku epoki feudalnej choć jej ramy czasowe nie są wyraźnie określone i stanowią raczej tło, na którym rozgrywają się losy barwnie i żywo nakreślonych postaci. Autor opisuje rozterki i zmagania swoich

³⁷ Fikre Tolossa, *Realism of Haddis Alemayehu*, [w:] Tadesse Adera, Ali Jimale Ahmed, *op. cit.*, s. 123–134.

bohaterów, którym przyszło żyć w rzeczywistości ograniczającej ich wolność wyboru, stąd wiele wątków kończy się tragicznie. Książka jest obrazem tradycyjnej Etiopii, na którym autor jakby przez szkło powiększające pokazuje różne głęboko zakorzenione w etiopskiej tradycji zwyczaje, pozostawiając czytelnikom możliwość ich oceny. Przez długi czas powieść ta była zgodnie uważana, zarówno przez krytyków etiopskich, jak i tych spoza etiopskiego kręgu kulturowego, za najlepszą napisaną po amharsku powieść.

Haddis Alemayehu od wczesnych lat realizował misję oświecania niewykształconych, krzewienia tradycji, które w jego pojęciu są dobre i korzystne dla Etiopii, a wykorzenia tych, które uważał za szkodliwe i hamujące rozwój. Był przy tym myślicielem, który wyprzedzał swoje czasy. Narzędziem, którym się posługiwał było słowo pisane. Także w upowszechnianiu piśmienności wśród swoich rodaków widział przede wszystkim szansę na postęp i rozwój. Zauważał, że pismo, choć obecne w Etiopii od wieków, wciąż występowało w roli drugorzędnej w stosunku do mowy, która miała znaczenie wiodące. We wstępie do swojej powieści – żywego portretu odchodzącej epoki feudalnej z jej pozytywnymi i negatywnymi stronami, proponuje konkretne zmiany w sposobie zapisu języka amharskiego. Miały one przyczynić się do uczynienia słowa pisanego bardziej czytelnym, jednoznacznym i jeszcze precyzyjniej oddającym mowę. Uważał, że reforma pisma jest konieczna, by zwiększyć siłę wyrazu i przekazu słowa pisanego, żeby mogło ono stać się narzędziem rozwoju państwa. A także po to, aby potencjalni czytelnicy uwierzyli, że można polegać na piśmie w równym, jeżeli nie w większym stopniu, jak na słowie mówionym. To wszystko w okresie, kiedy zmieniał się sposób sprawowania władzy w Etiopii. Zmieniały się wówczas również media, które służyły przekazywaniu informacji o władzy i jej legitymizacji. Pytanie, czy to słowo mówione czy pisane będzie najważniejszym nośnikiem prawa z jednej strony, a propagandy z drugiej, było pytaniem zasadniczym.

To cesarz był w dużym stopniu autorem zachodzących zmian, chciał by Etiopia zmieniała się wedle jego wyobrażenia i w kierunku, który pozwoliłby na umocnienie władzy jego potomków po wsze czasy. Jednak te dążenia były sprzeczne z innymi dążeniami Hajlego Syllasje, tymi do kształcenia coraz większych grup i promowania elit popierających zmiany, choć sam cesarz tej sprzeczności zdawał się nie dostrzegać. Rozwijająca się edukacja spowodowała jednak, że wśród wykształconej części społeczeństwa toczyła się dyskusja nad kształtem państwa i metodami rządzenia. Etiopscy intelektualiści, których prace drukowane były w okresie panowania Hajlego Syllasje, nie podważali ani idei cesarstwa, ani pozycji cesarza. Wyrażali swoje uwagi w formie rad mających w ich pojęciu służyć usprawnieniu sposobu rządzenia i unowocześnieniu państwa. Przykładem tej dyskusji jest przytoczony poniżej wstęp autorstwa Haddisa Alemajehu, dotyczący z pozoru zmodyfikowania sposobu zapisu języka amharskiego, a tak naprawdę będący głosem

w dyskusji na temat sposobu zarządzania państwem. Tradycyjnie władza w Etiopii sprawowana była w większym stopniu w oparciu o słowo mówione niż o słowo pisane, co było kontynuowane w XX wieku. Pomimo wielowiekowej tradycji piśmiennictwa w Etiopii i dużego znaczenia słowa pisanego³⁸, bieżące zarządzenia władcy, nie tylko cesarza, ale również władców dzielnicowych, wydawane były poprzez *auadże* – proklamacje powtarzane i ogłaszane ustnie przy wtórze bębnow w publicznych miejscach³⁹.

Proponowana przez Haddisa Alemajehu reforma pisma zawierała zdecydowaną sugestię tego pisarza i myśliciela przejścia na sposób zarządzania, który byłby oparty o słowo pisane. Dzięki temu zarządzanie Etiopią byłoby lepiej dostosowane do wymogów dwudziestowiecznego świata. Reforma miała przygotować pismo etiopskie do sprawnego wyrażania treści bez miejsca na dwuznaczność czy dowolność interpretacji. Oczyszczenie pisma etiopskiego ze znaków, które nie pełniły żadnej funkcji miałyby sprawić, że stanie się ono prostsze, a dzięki temu bardziej efektywne w przekazywaniu informacji – sens przekazu weźmie górę nad formą. Haddis proponował likwidację wielu funkcjonujących od wieków w alfasyllabariuszu etiopskim znaków, co było postulatem transformacji cywilizacji etiopskiej od oralności do piśmienności.

Należy jednak pamiętać, że w etiopskiej tradycji dwuznaczność jest bardzo ceniona. Wartość ogromnie ważnej w Etiopii tradycyjnej poezji *kynie* polega na polisemii wyrazów w językach gyyz lub amharskim, w których jest ona tworzona. Z punktu widzenia zwolenników tradycji, odrzucających zmiany zmierzające do modernizacji, brak możliwości jednoznacznej interpretacji jest nieodłączną cechą etiopskiej kultury⁴⁰, a wielość możliwości zapisu jednego słowa zwiększa atrakcyjność i przydaje tajemniczości pismu etiopskiemu⁴¹.

Tekst Haddisa Alemajehu wskazuje na wiarę pisarza w to, że działania reformatorskie mogą być bardziej skuteczne, kiedy powstają i są wcielane w życie oddolnie. We wstępie pisze: „pożądany cel może zostać osiągnięty jedynie za pośrednictwem pisarzy bez potrzeby ogłaszania przez rząd dekretów dotyczących zmiany w języku czy piśmie”. To zdanie świadczy o opinii autora, że zmiany powinny być wprowadzane przez zmianę zwyczaju, a nie prawa oraz że powinni je wprowa-

³⁸ Oprócz literatury religijnej, w Etiopii przez wieki powstawała literatura związana z państwem i władzą, były to przede wszystkim kroniki władców, również prawa wedle których funkcjonowało cesarstwo i dwór zostały spisane (m. in. w księgach *Fytha negest*, *Serate mengyst*, *Syrate gybr*).

³⁹ Na temat znaczenia i zastosowania *auadżu* por. Bairu Tafla, *The 'Awag: an Institution of Political Culture in Traditional Ethiopia*, [w:] red. S. Rubenson, *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, Addis Abeba 1984, s. 365–372.

⁴⁰ Dwuznaczność poezji *kynie* określana jest po amharsku jako *semyinna uerk* „wosk i złoto”. Niektórzy badacze kultury Amharów postawili tezę, że określenie to trafnie charakteryzuje całą etiopską kulturę semicką, por.: D. Levine, *Wax and Gold*, Chicago 1965.

⁴¹ Takie rozumowanie idzie w parze z jedną z podstawowych cech kultur oralnych – redundancją czyli pożądaną nadmiarowością jako środkiem mnemotechnicznym.

dzać wykształceni ludzie często reprezentujący nowo powstającą grupę społeczną – niewywodzącą się z arystokracji. A więc nie tradycyjne elity z cesarzem na czele, działające poprzez wydawanie dekretów, ale intelektualiści, których pisarz był reprezentantem.

Drugą ważną opinią jest stwierdzenie autora dotyczące zwyczajów, które „w Etiopii, tak jak we wszystkich innych krajach, bywały zarówno [...] dobre, jak i złe”. Cała powieść ukazuje stosunek Haddisa do zwyczajów i tradycji, stanowi rozważania nad tym, jakie zwyczaje należy zachować, a które przyczyniają się do – tak szeroko wówczas dyskutowanego – zacofania państwa. Polski czytelnik może porównać dywagacje Haddisa Alemajehu z przemyśleniami innych etiopskich myślicieli, Mersie Hazena Uelde Kirkosa oraz Mahteme Syllasje Uelde Meskela, dzięki tłumaczeniu i interpretacji przedmowy, którą napisał Mersie Hazen oraz tłumaczeniu wstępu pióra Mahteme Syllasje do dzieła *Zykre neger* (Memuary lub Rzecz zapamiętana)⁴². Są to ważne, ale nie jedyne, teksty przedstawiające argumenty, które padały w cesarskiej Etiopii drugiej połowy XX wieku postulujące zmiany i kierunki tych zmian. Było ich znacznie więcej, a wiele z tych tekstów to perełki dwudziestowiecznej zaangażowanej literatury afrykańskiej, walczącej o tożsamość i szacunek należny społeczeństwu, w którym powstały.

Przedmowa do powieści *Fykyr yske mekabyr (Miłość aż po grób)*⁴³ *Haddis Alemajehu*

Pisarze oceniani są zwykle wysoko lub nisko za swoje umiejętności stworzenia ciekawej fabuły oraz za sposób jej podania, a więc styl w jakim jest napisana. Dobra książka to taka, która daje czytelnikom pożywkę dla umysłu oraz uciechę dla serca. Autorzy takich właśnie utworów uważani są za wielkich pisarzy.

Jeżeli zaś chodzi o mnie, to przedstawiając tę powieść czytelnikom i dając jej tytuł *Miłość aż po grób*, zdaję sobie sprawę, że historia w niej zawarta oraz sposób w jaki jest ona napisana nie są na tyle dobre, aby została zaliczona do dzieł wielkiej klasy⁴⁴. Jednak nawet jeśli nie zawiera wybitnych wersów, to została przygotowana z myślą o odbiorcach etiopskich i porusza sprawy, które do dziś w Etiopii nie były poruszane. Dlatego też żywię nadzieję, że czytelnicy będą ją czytać z zaangażowaniem i bez zbytniego znudzenia, a znajdą w niej odpowiedź na niejedno dręczące ich pytanie.

⁴² Tłumaczenie przedmowy i wstępu: E. Wołk-Sore [w:] H. Rubinkowska-Anioł, E. Wołk-Sore, *op. cit.*

⁴³ Tłumaczenie: E. Wołk-Sore.

⁴⁴ Prawdopodobnie ta niska ocena własnego dzieła nie jest przedstawieniem opinii autora o powieści, lecz wynika z etiopskiej kultury, gdzie nie należy podkreślać swoich zasług, lecz przeciwnie – okazać pokorę.

Jednym z wielu takich pytań, które po dziś dzień nie uzyskały odpowiedzi, jest sprawa naszego *fidelu*⁴⁵.

W dzisiejszych czasach, kiedy istnieje tendencja do ekonomizacji i usprawniania różnych rzeczy, zwraca uwagę fakt, że w naszym *fidelu* istnieje wiele powtarzających się liter, które przysparzają niepotrzebnych trudności zarówno w nauce, jak i w pracy. Powody te sprawiły, że powoływano różne komitety, których zadaniem miała być reforma ortografii⁴⁶. Wiemy, że rozważały one rozmaite sposoby poprawy ortografii naszego pisma, jednak wyniki ich debat wciąż nie zostały ogłoszone. Częstokroć, zwłaszcza w przypadku wysiłków podejmowanych przez państwo dla rozwoju języka, czy też zmian w ortografii, pomoc pisarzy nie jest bez znaczenia. Jeden pisarz może pisać w sposób, który wydaje mu się lepszy i swym przykładem pociągnąć innych, którzy będą go naśladować, a także czytelników, którzy przywykną do nowego sposobu zapisu języka. Wówczas pożądaný cel może zostać osiągnięty jedynie za pośrednictwem pisarzy bez potrzeby ogłaszania przez rząd dekretów dotyczących zmiany w języku czy piśmie.

Dlatego wierząc, że sposób, w który napisałem tę książkę stanie się bliski również innym pisarzom i zechcą go naśladować, przedstawiam poniżej mój pomysł na zmniejszenie problemów wynikających z liczby znaków [do zapisu] języka amharskiego.

Po pierwsze, wybrałem po jednym tylko znaku graficznym na przedstawienie trzech *h*, dwóch *s*, dwóch *a* i dwóch *ts*, pozostałe usuwając. Zmniejszyłem w ten sposób liczbę znaków o pięć co, wraz z wariantami tych znaków z siedmioma samogłoskami każdy, daje trzydzieści pięć⁴⁷.

Po drugie, usunąłem znajdujące się na końcu naszego sylabariusza spółgłoski labiowelarne (wargowo-podniebienne) *k^w*, *g^w*, *k^w* oraz *h^w*⁴⁸, co wraz z ich odmianami daje liczbę dwadzieścia.

Po trzecie, znaki *e* oraz *he* zostawiłem tylko w pierwszym rzędzie, pozostałe usuwając – co daje 12. W sumie usunąłem sześćdziesiąt siedem znaków i pozostawiam decyzję czytelnikom tej książki, czy ich obecność przysporzyłaby raczej kłopotów, czy też może przyczyniłaby się do zwiększenia tajemniczości tej opowieści.

⁴⁵ *Fidel* – etiopska nazwa alfasylabariusza.

⁴⁶ Prace te nadzorowała wspomniana wcześniej Etiopska Akademia Językowa, do której zadań należało m.in. opracowanie zasad ortografii języka amharskiego.

⁴⁷ Etiopski alfasylabariusz dla języka amharskiego posiada obecnie trzydzieści trzy spółgłoski występujące w siedmiu rzędach, z których każdy to wokalizacja danej spółgłoski za pomocą innej samogłoski. I tak, na przykładzie spółgłoski „m”, pierwszy rząd to „me”, drugi „mu”, trzeci „mi”, czwarty „ma”, piąty „mie”, szósty „my” [lub brak wokalizacji], siódmy „mo”. Haddis usunął powtarzające się spółgłoski „h”, „s”, „a” oraz „ts” – każdą w siedmiu postaciach w połączeniu z siedmioma samogłoskami, ograniczając tym samym liczbę spółgłosek do dwudziestu ośmiu.

⁴⁸ Spółgłoski te można zapisać w inny sposób, przez użycie półsamogłoski „w” i dlatego znaki te są według Haddisa zbędne.

Po czwarte, przechodzę teraz od litery do wyrazu, jako że spotykamy słowa, które mają taką samą postać, a odmienne lub nawet przeciwne znaczenia. Do takich słów o przeciwnym znaczeniu należą czasowniki w stronie biernej i czynnej. Kiedy występują one w mowie, nie ma problemu z ich rozróżnieniem, gdyż stronę czynną wymawia się bez akcentu (geminacji)⁴⁹, a stronę bierną z akcentem (geminacją). Ponieważ jednak w piśmie mają one taką samą postać, można się pomylić. A to dlatego, że nie mamy odpowiedniego znaku, którym moglibyśmy zaznaczać akcent (geminację), który istnieje w mowie. W piśmie łacińskim zaznacza się go za pomocą podwojonej spółgłoski. W naszym piśmie niestety, jeśli zapiszemy dwa razy tę samą spółgłoskę, to jest ona wymawiana dwa razy z osobna, a nie oznacza akcentu (geminacji). Na przykład kiedy mówimy *merere* „był gorzki“, *abebe* „zakwitł“, *kebebe* „otoczył“ *to re i be*, które występują w tych słowach dwa razy obok siebie, są tak zapisywane, żeby w ten właśnie sposób je przeczytać, a nie dlatego, że są akcentowane (geminowane).

A teraz przyjrzyjmy się tym słowom, które oznaczają stronę bierną i czynną, jak na przykład: *sibela* (*bela* „zjadł“), *sit'et'a* (*t'et'a* „wypił“), *sileju* (*leje* „odróżnił“), *siseru* (*sera* „pracował“). Różnią się one w mowie, natomiast w piśmie ich forma jest taka sama, co może powodować pomyłki. Sposób zapisu słowa *sibela* jest taki sam zarówno w przypadku strony czynnej, kiedy odnosi się do osoby jedzącej, jak i w przypadku strony biernej, kiedy odnosi się na przykład do *yndżery*⁵⁰, która jest jedzona. Pisze się: „widziałem człowieka, gdy jadł (*sibela*)” oraz „widziałem *yndżerę*, gdy była jedzona (*sibela*)”. W mowie w pierwszym przypadku *sibela* wypowiedziane jest płynnie, bez akcentu czy geminacji, w drugim zaś przypadku słowo to wymawia się *sibbella*, a więc zarówno *be*, jak i *la* jest geminowane i nie ma wtedy żadnego problemu ze zrozumieniem jego znaczenia. Dlatego też wymyśliłem, że aby tak samo jak jest to w mowie, tak i w piśmie naszym można było odróżnić stronę bierną od czynnej, należy wprowadzić znak diakrytyczny, na przykład kropkę, która będzie stała nad akcentowaną (geminowaną) spółgłoską. Na przykład „gdy człowiek jadł (*sibela*)” i „gdy *yndżera* była jedzona (*sibbella*)”. Pozostałe słowa, które wymienione zostały powyżej wraz ze słowem *sibela*, a także wszystkie inne do nich podobne, których głoski są geminowane, mogą być zapisywane w podobny sposób. Dla spółgłoski *je* w formie akcentowanej wprowadziłem zapis tej spółgłoski z piątego rzędu *jie*.

Po piąte, ta książka przypomni czytelnikom nasze dawne zwyczaje. W Etiopii, tak jak we wszystkich innych krajach, były zarówno zwyczaje dobre, jak i złe. A dzisiaj niektóre z nich zostały zarzucone, inne są nadal kultywowane. Dawne zwyczaje nie upadają wszystkie tylko dlatego, że są stare, ani też nie są wszystkie

⁴⁹ Geminacja to podwojenie spółgłoski, będące często wynikiem asymilacji fonetycznej.

⁵⁰ *Yndżera* – placek z kwaśnego ciasta podobny do naleśnika, podstawa etiopskiej diety. Kulturowo *yndżera* pełni rolę, jaką chleb pełni w Polsce.

kultywowane. Dobry i pożyteczny zwyczaj jest kultywowany, ten co może być ulepszony – zostaje ulepszony, a ten, którego nie można w żaden sposób ulepszyć – upada. Jednakże taki zły zwyczaj nawet jeśli wychodzi z użycia, to nie wypada, żeby zniknął całkowicie z kart ksiąg pisanych przez historyków czy pisarzy. W przeciwnym razie, gdyby nie wiadomo było jak zaczęły się i jaki poziom osiągnęły życie społeczne, administracja, ekonomia czy polityka, nie można byłoby określić stopnia postępu cywilizacyjnego.

A teraz już, po tym jak umęczylem Was, Moi Czytelnicy, nowatorskimi pomysłami, które Wam tu przedstawiłem, zostawiam Was z tą książką Miłość aż po grób, żeby opowiedziała Wam całą resztę.

Dr Hanna Rubinkowska-Aniol jest adiunktem w Katedrze Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się historią i kulturą Etiopii, przede wszystkim okresem panowania cesarza Hajle Syllasje I (1930–1974).

Dr Ewa Wołk-Sore – adiunkt w Katedrze Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadzi badania kultury Etiopii w dziedzinie socjolingwistyki i literatury w języku amharskim.

Bibliografia

- Afeuerk Gebre Ijesus, *Lybb uelled tarik: Tobja* [“Historia zrodzona w sercu: Tobja”], Roma 1908; Dirre Daua 1926/27.
- Alemu Alene Kebede, *A Short Political Biography of Kibur Ato Haddis Alemayehu*, „African Journal of History and Culture”, 7, 1, 2015. Dostępny na: http://www.academicjournals.org/article/article1418743584_Kebede.pdf [dostęp z: 2015-06-10].
- Amsalu Aklilu, *The Ethiopian Languages Academy: History and Current Development*, [w:] *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, red. S. Rubenson, Lund 1984, s. 11–15.
- Asfaw Damte, *Haddis Alāmāyyāhu*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopica*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 959–960.
- Bairu Tafla, *The ‘Awag: an Institution of Political Culture in Traditional Ethiopia*, [w:] *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, red. S. Rubenson, Addis Abeba 1984, s. 365–372.
- Bright W., *A matter of typology: alphasyllabaries and abugidas*, „Studies in the Linguistic Sciences”, 30, 1, 2000, s. 63–71.

- Desta Tekle Ueld, *Addis amarynia mezgebe k'alat* [“Nowy słownik języka amharskiego”], Addis Abeba 1970.
- Fevriér J.G., *Histoire de l'écriture, avec 135 figures dans le texte*, Paris 1948.
- Gabrahiwot Baykadagn *The State and Economy of Early 20th Century Ethiopia: Prefiguring Political Economy c. 1910*, tłum. Tenkir Bongor, London 1995
- Garretson P., *English Genteman and Ethiopian Nationalist: The Life and Times of Hakim Wārqenäh, Dr. Charles Martin*, Woodbridge, New York 2012.
- Haddis Alemajehu, *Itjopja myn ajnet astedadder jasfelligatal?* [„Jakich rządów potrzebuje Etiopia?”], Addis Abeba 1974.
- Id.*, *Fykyr yske mekabyr* [„Miłość aż po grób”], 9-te wydanie, Addis Abeba 2003/2004.
- Id.*, *Teret, teret jemeseret* [„Bajka, bajka, jest podstawą”], Addis Abeba 1955/56.
- Haile Selassie I, *Autobiography of Emperor Haile Selassie I, “My Life and Ethiopia's Progress” 1892 – 1937*, tłum. E. Ulendorff, Oxford 1976.
- Kebede Mikaiel, *Romeuonna Żuliet* [„Romeo i Julia”], Addis Abeba 1953/54.
- Krzyżanowska M., *Uczeń na prażonym ziarnie*, „Afryka”, 29–30, 2009, s. 25–47.
- Leslau W., *La réforme de l'alphabet éthiopien*, „Rassegna di Studi Etiopici”, 12, 1954.
- Levine D., *Wax and Gold*, Chicago 1965.
- Mantel-Niećko J., *Od alfabetu do sylaby, czyli reforma pisma Ezany*, „Kontynenty”, 12, 1980.
- Marcus H.G., *Haile Sellassie I: The Formative Years 1892–1936*, Berkeley 1989.
- Molvaer R.K., *Black Lions. The Creative Lives of Modern Ethiopia's Literary Giants and Pioneers*, Lawrenceville, Asmara 1997.
- Pankhurst R., *Emmeru Haylä Šellase*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopica*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 276–278.
- Rubinkowska-Anioł H., *Hajle Syllasje, Mowa genewska. Forum Ligi Narodów, czerwiec 1936*, „Literatura na Świecie”, 7/8, 2014, s. 273–289.
- Ead.*, Wołk-Sore E., *Etiopski intelektualista i jego dzieło – pomiędzy literaturą a oraturą*, [w:] red. I. Kraska-Szlenk, B. Wójtowicz, *Current Research in African Studies*, Warsaw 2014, s. 331–346.
- Ead.*, *Memuary Mahteme Syllasje Uelde Mesk'ela czyli etiopskie spojrzenie na cesarstwo w okresie zmian*, „Afryka”, 37, 2013, s. 91–108.
- Ead.*, *Wäldä Sadeq Goššu*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopica*, red. A. Bausi and S. Uhlig, tom IV, Wiesbaden 2011, s. 1107–1108.
- Taddesse Adera, Ali Jimale Ahmed (red.), *Silence is not Golden. A Critical Theoretical Issues and Sample Surveys, Anthology of Ethiopian Literature*, Lawrenceville 1995.
- Weninger S., *Ge'ez*, [w:] *Encyclopaedia Aethiopica*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 732–735.

- Wołk-Sore E., *Sylabiczne pismo języków semickich Etiopii*, [w:] red. N. Pawlak, *Języki Azji i Afryki*, Warszawa 2008, s. 125–141.
- Id.*, E. Wołk-Sore *Dästä Täklä Wäld*, [w:] *Encyclopaedia Ethiopica*, red. S. Uhlig, tom II, Wiesbaden 2005, s. 107.
- Ymmyru, Abebe Retta, Mersie Hazen, F. Laubach, *Fidelyn maszaszal* [„Ulepszenie pisma etiopskiego”], Addis Abeba 1948.

